

Iskra Vuksanović
 ACIMSI: Rodne studije
 Univerzitet u Novom Sadu, Srbija

Ka kulturi pamćenja u knjizi *Rom k'o Grom* Hedine Tahirović Sijerčić: Radio Sarajevo

APSTRAKT: U radu istraŭujem na koji je naĭin autorka Hedina Tahirović Sijerčić u delu *Rom k'o Grom*, u dve celine u prvom delu knjige, upisala razliĭite identitete i naĭin na koji su oni povezani. Akcenat je na nacionalnom identitetu, rodu i profesiji, ali se analiziraju i drugi aspekti (npr. ŭivotno doba, garderoba). Oslanjam se na knjigu autorka *Rodni identiteti u knjiŭevnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije/E genderikane identiteta andi literatura savi xramosaren e romane autorka andi nekanutni Jugoslavija* (Mostar, 2016) u kojoj je Tahirović Sijerčić analizirala rodne identitete autorki Romkinja u bivšoj Jugoslaviji, kao i na svoj rad *Biografije nevidljivih: ŭivoti i iskustva Romkinja i Roma u poeziji Hedine Tahirović Sijerčić*. Na širem planu ĭitanje je oslonjeno na radove Svenke Savić u polju romologije, knjiŭevnu kritiku pisanu od strane feministkinja, na knjigu *Sestra autsajderka* Odri Lord i romologiju. Autorka je u knjizi najviše pisala o Romima u sarajevskoj mahali Gorica. Dok je za vreme Jugoslavije u BiH poĭelo da se radi na izlasku iz Drugosti kad su u pitanju Romi, rat i nacionalizam su Rome ponovo oznaĭili kao Druge. Profesionalni identitet naratorke usmeren je na poboljšanje kvaliteta ŭivota Roma. Unutar profesionalnog rada, susrećemo se sa razliĭitošću pripadnika/ca romske zajednice kao i sa razliĭitim iskustvima. Drugi nastaje unutar sloŭenih i promenljivih odnosa moći i iskljuĭivanja.

KLJUĀNE REĀI: identitet, radio, Sarajevo, rod, Romi, jezik, Drugi

UVOD: KRATKO O AUTORKI I DELU

Hedina Tahirović Sijerčić iza sebe ima ĭitavu biblioteku objavljenih dela u razliĭitim poljima i na više jezika, što svedoĭi o izuzetnoj kulturnoj misiji. Njen rad je, izmeĭu ostalog, posvećen romskom jeziku (o ĭemu svedoĭe reĭnici, ali i dela objavljuvana na romskom jeziku), romskim narodnim bajkama i priĭama za decu. Piše poeziju i prozu, objavljuje i nauĭne radove. Dela su joj objavljuvana u više zemalja, najviše u Kanadi i Bosni i Hercegovini. Autorka je i dokumentarnih filmova i dobitnica je više znaĭajnih nagrada. Roĭena je u Sarajevu 1960, u romskom naselju Gorica. Diplomirana je ŭurnalistkinja, edukatorka, prevoditeljka i spisateljka. Radila je više godina kao urednica romskih programa Radio-televizije Sarajevo. Bila je glavna i odgovorna urednica prvog romskog magazina u Kanadi pod nazivom „Romano Lil“, 1998–2001 (Tahirović Sijerčić, 2012: 175).

Kada je reĭ o romskim autorima/autorkama u knjiŭevnosti, neophodno je istaknuti dugu istoriju neĭitanja i nevrednovanja od strane pripadnika/ca drugih naroda, knjiŭevnih kritiĭara/ki, teoretiĭara/

ki, što govori o Drugom. Neophodno je uzeti u obzir i širi rasistički kontekst, ali i patrijarhalni, kada su u pitanju romske spisateljke.

Knjiga o čijim će segmentima u radu biti reč, prvobitno je objavljena u Torontu, na engleskom jeziku, *Rom like Thunder*, 2011. godine. Označena je kao autobiografska novela. Pod nazivom *Rom k' o Grom* knjiga je objavljena u Sarajevu, 2012, i autorka ovog rada se služi tom verzijom.

Naslov knjige *Rom k' o Grom* istovetan je sa onim što otac, Rom, po profesiji taksista i kovač, rođeni Sarajlija, sa iskustvom Drugog i zbog crne boje kože, izgovara povodom svog ali i identiteta svoje dece u knjizi, a što naratorica i sama prihvata kao jedan od svojih mnogobrojnih identiteta. Knjiga je formalno podeljena u dva dela. Prvi deo obuhvata sećanja za vreme detinjstva i života na Gorici, romskoj mahali u Sarajevu, rad na radiju, i rat u Sarajevu, dok je drugi deo, i formalno izdvojen, pisan najviše iz izbegličkog iskustva. Veliki je broj tema i motiva u knjizi, dok se pojedini mogu pratiti i analizirati kako u prozi, tako u poeziji autorke.

U radu se koncentrišem na prvi deo knjige, i unutar njega na dva završna poglavlja, najviše pod naslovom *Novinarski rad 1985 – 1992; Proljeće 1986. Moja prva emisija* i delom na poslednji pod nazivom *Odlazak*.¹ Njima prethode celine – navodim sažeto kao preduvod u rad – u kojima je naratorica prolazila kroz sistem obrazovanja, od osnovnoškolskog uzrasta; problemi diskriminacije Roma – i dece i odraslih, kao i potčinjen položaj žena kako u romskoj mahali tako i izvan nje; verovanja, običaji i problem Drugog povezani s religijom; asimilacija, različitosti unutar romskih porodica; narativ o porodičnom stablu; nedostatak zapisa o Romima u mahali itd. Celine govore o složenom procesu dolaska do rada na radiju. Tokom školovanja, a koje je za naratoriku imperativ, veliku podršku pružao joj je otac (veoma kompleksan lik u knjizi, kao i lik majke), ali se otac takođe nije obazirao na naratorikine želje pri upisu u srednju školu. Patrijarhalni stavovi uticali su da ne studira glumu, dok je trauma od vode zadobijena zbog ponašanja majke uticala na izbor drugog po redu fakulteta koji će Dinda završiti. U srednjoj školi naratorica je upoznata sa novinarstvom. Kroz odrastanje, podršku joj daje i baka Ankica koja nije Romkinja. Naratorica će unutar mahale morati da se suoči sa pričama žene koje je simbolično obeshrabruju. Školovanje je i razlika između porodice Tahirović i drugih (ne svih) porodica u mahali. Autorka piše o više razlika, od kojih pojedine kreiraju Drugosti. Dindin otac je Rom, dok je majka katolkinja, ne-Romkinja.

PITANJE ROMSKOG JEZIKA

Nakon diplomiranja na Fakultetu političkih nauka i stečenog zvanja diplomiranog novinara, otac je glasnik koji naratoriki prenosi vest o nameri Radio Sarajeva da pokrene emisiju za Rome na romskom jeziku. Isečak iz teksta otvara temu stida vezanu za romski identitet, istorijski – identitet Drugih, kao i afirmativan odnos prema identitetu.

„Šta misliš, sine, o tome? Dinda, da li ćeš se stidjeti da javno kažeš da si Romkinja? Gledala sam u tatu neko vrijeme bez riječi, i u takvim momentima nikad nisam mogla zaustaviti suze. I on je, čekajući na moj odgovor, zasuzio. ‘Pa ja nikad nisam ni prestala biti Romkinja’, mislila sam. Zašto me to uopće pita?

‘Tata, ja se ne stidim tebe, ja sam ono što si ti. Ja sam Rom k' o grom, tata. Ja sam ponosna na tebe i na sebe. Mnogo toga sad razumijem puno bolje nego prije. Šta je to zapravo sloboda? Smjeti reći ono što jesi i raditi ono što voliš.’” (Tahirović Sijerčić, 2012: 62-63)

Otac će u knjizi govoriti o problemu Roma koji se odriču romskog identiteta i preuzimaju identitet drugih kako bi bili prihvaćeni. „Usljed predrasuda, diskriminacije, rasizma i vijekovnog proganjanja, većina Romkinja i Roma se ne identifikira svojom nacionalnom pripadnošću” (Sijerčić, 2016: 36).

1 Na konferenciji je rad izlagan pod naslovom: *Kultura pamćenja u knjizi Rom k' o Grom Hedine Tahirović Sijerčić*, i obuhvatilo je širi kontekst važnosti sećanja u odnosu na romsku književnost (i unutar nje) žensko pisanje, govorila sam o višestrukoj diskriminaciji, položaju žena (koje dobrim delom ne ulaze u ovaj rad) i drugim temama. Zbog kompleksa tema i dužine rada, način na koji se pamćenje u knjizi konstituiše biće predmet posebnog rada.

Rad na radiju za naratorku oznaĉava i ulazak u romski jezik, uĉenje jezika i širenje znanja i informacija istim jezikom. Pre profesionalnog rada navodi: „Ja sam vrlo malo poznavala romski jezik.” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2012: 63) O romskom jeziku unutar porodiĉnog kruga otac govori.

„Moji roditelji su priĉali romskim jezikom samo u sluĉaju kad su htjeli sakriti nešto od nas djece. Znae i sami, djeca ne umiju ĉuvati tajne, oni ispriĉaju u komšiluku i ono što se ne smije. Od naše majke nismo nauĉili naš maternji jezik, romski, nego smo od poĉetka uĉili bosanski. Šteta. Zato ni ja vas ne mogu nauĉiti tom jeziku. Sigurno moja braĉa Ejub-Mehmed i Ramo znaju više nego ja, oni su stariji. Iako ne znamo taj jezik, mi smo Romi, to je naše porijeklo” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2012: 18).

Nekadašnja upotreba romskog jezika – roditelji oca – pozadinski je u vezi sa širim odsustvom romskog jezika u komunikaciji, u društvu, što stvara mogućnost za tajnovitost. Romski pripada jeziku odraslih, roditelja, i ima status tajnog jezika unutar porodice da bi se izbegle nepovoljne situacije povezane sa nemogućnošću da se govor dece u potpunosti kontroliše kako bi se predupredili odreĉeni rizici. Majka nije ona koja uvodi decu u maternji jezik, i situacija ilustruje nepisano pravilo kad su u pitanju mnogi pripadnici romskog naroda, uĉenje jezika većine, u ovom sluĉaju bosanskog, uz istovremeno odsustvo uĉenja romskog. O problematici upotrebe romskog jezika, u knjizi se navodi:

„Naš najveći problem bio je pitanje jezika. Romski se zaboravljao ili miješao sa drugim jezicima, i to samo za osnovnu upotrebu, ne i za obrazovanje. O tome se dosta razgovaralo u mojoj emisiji” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2012: 68).

Iz redova posvećenih sećanju na radio i kolege/nice, govori se i o dijalektima i govornicima/cama, naroĉito na dvoje koji „su odliĉno govorili romski, ali u dva dijalekta: Gordana Sejdiĉ gurbetski i Ramadan Gani arlijski” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2012: 63). Iz oĉevog zapisa od 27. 5. 1987, a povodom slušanja ĉerke na radiju, saznajemo da je naratorka nauĉila romski jezik. Za potrebe testa za posao na radiju, naratorka poĉinje da uĉi romski jezik u komšiluku – izvaninstitucionalno, koristeći privatnu/društvenu mrežu odnosa u mahali. Ono što će zapoĉeti u mahali, uĉenje jezika, vratiće se mahali afirmativno kroz novinarski – javni – rad na romskom jeziku same naratorke. Uvoĉenje u romski jezik ima rodnu dimenziju, jer je Hajra Sejdiĉ u ulozi uĉiteljice (pišem uĉiteljice i zbog veze izmeĉu glagola i imenice jer se radi o uĉenju) dok je život u mahali obezbedio oseĉaj za romski jezik kad je u pitanju (iz) govor. Źene su vezane za kreiranje reĉnika, za upisivanje reĉi.

„Moja komšinica Hajra Sejdiĉ je dobro znala taj jezik, pa mi je pomogla da formiram mali rjeĉnik koji bi mi mogao biti od pomoći na testu. Nauĉila sam te bitnije rijeĉi napamet i vježbala. Romski jezik mi je bio u ušima, tako da nisam imala problema sa izgovorom” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2012: 63).

Majka pušta institucionalno u privatno i kolektivno – mahalu, puštajuĉi glas ĉerke, s profesionalne linije, u prostor na koji je ta profesionalna linija neisključivo – upućena. O znaĉaju koji glas na radiju ima za stanovnike Gorice, svedoĉi izlazak komšija i slušanje. Simboliĉno, jedna žena odrasla u romskoj mahali biva slušana, uvaŹavana od strane drugih u mahali, menjajuĉi tako i profesionalni identitet unutar mahale. Ovo je naroĉito vaŹno kad se ima u vidu kritika naratorke i pisanje o potĉinjenom poloŹaju žena, naroĉito u romskoj mahali, ali i izvan nje, o nasilju nad Romkinjama, ali i ženama drugih nacionalnosti. Glasovi žena unutar mahale bili su svedeni na prostor Gorice, kao da su u tom prostoru poĉinjali i kao da se tu njihovo dopiranje i završavalo. Oni su zatvoreni unutar Drugog. Iz Gorice se istovremeno iskoraĉuje trostruko: kroz nacionalni, rodni i profesionalni identitet. Naratorka postaje glasnica za jedan narod, o jednom narodu, i o brojnim pitanjima u vezi sa Romima, a kroz heterogenost iskustava i identiteta (istovremeno govoreći i o drugim pitanjima u jugoslovenskom kontekstu). Izlazak glasa iz mahale je i kroz oĉevo puštanje radija na taksi stajalištu. Drugi/a sa radija prodire na ulice grada unutar kojih je diskriminisan/a. Rad naratorke oznaĉava i promenu unutar samog radija, doprinoseći pluralizmu glasova, naroda, jezika.

„Na mojoj Gorici je mati ukljuĉila radio, glasno koliko je moglo, i sve komšije su izašle da slušaju. Moja majka je ĉak znala bolje romski jezik nego otac. Jer ona se druŹila sa ženama na Gorici, sa njima

pila kafe i gatala. A za gatanje i komunikaciju je trebao jezik. Otac je znao osnovne pojmove i nekoliko rećenica. Ali oni su me te večeri razumjeli. I tata je slušao sa svojim kolegama na taxi-stajalištu. Roditelji su bili ponosni na mene, svima su pričali kako je njihova Dina postala novinarkom.

Tada sam prvi put javno govorila i na romskom jeziku. Moje komšije su mi kasnije čestitale, imala sam osjećaj da se ponose što sam njihova. To nije bilo samo interesovanje za nešto njihovo, nego i probuđena nada. Mnogi su mislili da će se time što smo dobili više pažnje i medijima, mnogo toga odjednom promijeniti na bolje. Na žalost, proces je tek bio započeo. Jedna od namjera te emisije je bila da ljudima skrene pažnju na to u kakvim uslovima živi taj narod. Još kad je moj otac bio dijete, obećavano je da će se naselje preurediti i napraviti kućice za njegove stanovnike. Ali to su uvijek bila prazna politička obećanja. Ja sam poznavala realitet i mislila sam, ako budemo otvoreno govorili o tim problemima, nekad će i gradska uprava postati svjesna da ih mora riješiti. U svakom slučaju ta je emisija bila ogromni pomak za taj narod” (Tahirović Sijerčić, 2012: 66).

Kompleksnoj temi jezika doprinosi još jedna rodna dimenzija, jer majka, ne-romkinja, romski zna bolje od oca. Brak sa pripadnikom romskog naroda nije presudan za jezik (u smislu tzv. privatnog, prenošenje jezika unutar kuće), ali kontekst života sa Romom u širem okruženju mahale jeste. Signaliziran je povećan stepen komunikacije i druženja sa Romima, u ovom slučaju sa Romkinjama. Osim što govori o suživotu pripadnica različitih naroda, redovi idu u interkulturni nivo i zbog učenja jezika Drugog. Interkulturni nivo ovde je povezan sa jednom supkulturom, odstranjenom i niže vrednovanom unutar zapadnoevropskog, elitističkog i patrijarhalnog. Patrijarhalno je gurnulo žene na rub privatnog, i rod je istorijski povezan na ovim prostorima sa gledanjem u šolju i gatanjem,² aktivnostima koje je patrijarhat zaogrnuo u ne-vrednost. Na citiranom primeru iz knjige možemo govoriti o ženskoj supkulturi unutar Gorice kao čuvaru i aktivnom korisniku jezika. Kao što u knjizi posvećenoj rodnim identitetima romskih spisateljki Tahirović Sijerčić navodi, unutar patrijarhalnih zajednica žene čuvaju jezik i tradiciju, a tako je, i kad su u pitanju Romkinje, koje su pevale i pričale, prenosile i očuvale stare romske pesme i priče, čuvajući kroz njih tradiciju i običaje, romski jezik i romski identitet (Tahirović Sijerčić, 2016: 58). Tumačenje snova, isceliteljstvo i gatanje su tradicionalni zanati Romkinja koji imaju dugu tradiciju, a osim u prozi, tema gatanja i skidanja uroka može se naći i u poeziji romskih autorki, na primer, Desanke Ristić Randelović i Hedine Tahirović Sijerčić (Tahirović Sijerčić, 2016: 83), a u okviru poezije koju pišu žene nalazi se i kod drugih autorki. U književnosti, na filmu, u muzici, i šire u kulturi kreiranoj od strane ne-Roma, Romkinje se često stereotipno prikazuju (najčešće svedene na takvo predstavljanje) kao one koje gledaju u dlan, karte, šolju itd. Stereotip tako kreira sliku o poslu/zanatu/profesiji Drugih, i služi homogenizovanoj predstavi o Drugom/Drugoj. O navedenim zanatima i stereotipu, a na prostoru Vojvodine, govore same Romkinje u knjigama *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini* (Savić, 2001) i *Romkinje 2* (Savić, 2007). Ono što je upadljivo, kao i kad je u pitanju „prošenje”, je da je povodom Romkinja kreiran stereotip, isto kao kad je u pitanju gatanje, mada prose (Vuksanović, 2017: 55), s obzirom na to da se i danas gatanjem i gledanjem u šolju bave i mnoge pripadnice drugih naroda (počevši od devojčkih okupljanja u sobama, do odlazaka kod osobe, najčešće ali ne i uvek, ženskog roda, koja gleda u karte, dlan, itd.).

Sugerisana je važnost polja obrazovanja, ali i nedovoljan dotadašnji rad na tom pitanju. Majčinstvo i rad na obrazovanju sina je duboko isprepletano sa pitanjima obrazovanja, jezika, i vodi uslozňjavanju i širenju Dindinog obrazovnog identiteta. Dodatno visoko obrazovanje motivisano je potrebom za pomoći Drugima, romskoj deci, bačenoj u okean premrežen odnosima moći i kroz jezičko polje, odsustvo razumevanja i podrške. Naratorica 1990. u Tuzli završava i Pedagošku akademiju.

„Onda je moj sin pošao u školu i ja sam mu pomagala oko domaćih zadaća. On je sa mnom, uz moju neposrednu pomoć, lakše i brže učio. ‘Pa kad bi i romska djeca imala dopunsku nastavu, i

2 U knjizi se na više mesta govori o gatanju, ali i magiji, što su teme koje zahtevaju posebnu analizu.

ona bi brže učila!’ mislila sam. ‘Kad bi im se pomoglo direktno i pojedinačno da savladaju i romski i srpskohrvatski jezik, mogli bi puno više razumjeti. Jer, jezik je osnova svakog obrazovanja.’ Svoje ideje kako bi se to moglo predavati prenosila sam na papir, ali nisam imala dovoljno praktičnog znanja” (Tahirović Sijerčić, 2012: 78).

Rad sa Drugim, u odnosu na naratorku – dobro Drugim, detetom – vodi ka uočavanju problema i rešenja. Drugome se ne nameće, za Drugog su potrebna znanja. Redovi su posebno ilustrativni jer se često pripadnici akademske zajednice zadovoljavaju svojim formalnim obrazovanjem smatrajući se isključivim prenosiocima znanja, gde su svi drugi recipijenti, od drugih se ne uči (u ovome izrazitu ulogu ima i životno doba, pa je učenje najčešće nažalost isključivo jednolinijski transfer od starijih ka mlađim; u istoriji posmatranoj kroz rodna pitanja ali i u današnjoj situaciji, muškarci su izvor znanja, u odnosu na Rome, ne-Romi su izvor znanja, u odnosu na LGBTQ populaciju, izvor znanja dolazi od heteronormativa itd., s tim što treba imati u vidu čestu višestrukost. Postojeće granice u učenju i upoznavanju iskustava svedoče o zatvorenim i opresivnim sistemima.) Napor da se ovlada znanjima neophodnim za kreativnu pomoć drugome, kako bi Drugi bio obrazovan i slobodan, može se čitati i kao primer iz koji mnogi ne-Romi mogu da uče s obzirom na rasprostranjenu potrebu da ‘pomognu’ Romima smatrajući sebe isključivim (pre)nosiocima znanja – ne interesujući se za iskustvo Drugog, ne uvažavajući znanje Drugog, koje je neophodno za razumevanje, i ono što je pravilo, ne navodeći ni jedan primer recimo poznatih romskih književnika/ca, umetnika/ca itd., šaljući najčešće deci tako poruku da romski narod nema šta da ponudi kulturi, da u njemu nema vrednosti, da je sve što je vredno kreirano izvan učešća Roma/Romkinja. Veliki broj intelektualaca/ki zatvoren je za prevrednovanje usvojenih i nepropitanih vrednosti unutar kojih su pohranjeni mehanizmi moći, što se recimo vidi i na primeru odsustva poštovanja rada žena, kao i umetnosti povezane sa LGBTQ temama itd.

Tahirović Sijerčić, a imajući u vidu pitanje identiteta uz oslonac na rad Iana Hancocka i rad A. Mirga i L. Mruz, piše o kriterijumima vrednosti romskog identiteta unutar kojih su izražene rodne, polne i kulturne podvojenosti, te o jeziku beleži sledeće: „Treći kriterij vrijednosti identiteta se odnosi na **jezik Romani**, zapravo na određeni dijalekt tog jezika ili na drugi jezik (neromski). On obavlja simboličku ulogu odvajanja od neromskog svijeta. Znanje i upotreba romskog jezika određuje etničku granicu i obavlja osnovne komunikacione funkcije unutar grupe. U ovom kriteriju moram se oglasiti i reći da, u slučaju bosanskohercegovačkih starosjedilačkih Roma, romski jezik nije znak ni vrijednost romskog identiteta nego dodatna, takoreći sporedna vrijednost, koja može osigurati potrebnu tajnost u odnosu na nerome koji taj jezik ne razumiju. U tom kontekstu može se govoriti o politici gubljenja identiteta koje je dovelo do gubljenja maternjeg jezika kao osnovne vrijednosti identiteta” (Tahirović Sijerčić, 2016: 38-39).

„Romi govore jedan romski jezik u više dijalekata, narječja i govora koji se međusobno razumiju u cijelom svijetu i osnovni ‘problem romskog jezika je korišćenje raznolike ortografije kao i različito fonološko izražavanje””(Tahirović Sijerčić, 2016: 58, prema Demir, 2012: 21-22).

Romska pesnikinja Dragica Kalderaš iz Vršca, čija se životna priča nalazi u knjizi *Romkinje 2* – koja tek treba biti analizirana, ali i čitana u poređenju sa knjigom *Rom k’o Grom* – povodom svog rada sa decom u školama na pitanjima romske kulture, književnosti i jezika, sumira:

„Ili sa decom u školi igramo kviza: ko poznaje bolje, ko zna više romskih reči. To je dobra metoda za učenje romskog jezika.

Romska omladina se asimilira danas. Oni kažu da poznaju romski jezik, ali kad pitam: Kako se kaže jabuka? On kaže: Jabuka! A nije. Ne znaju romsku reč phabaj, ambro? Mi jednu reč učimo pet časova da bi je učenici naučili, pošto su navikli zapravo na srpske reči ili prisvojenice: ako neko živi u rumunskom selu, prisvaja rumunski izraz za tu reč. Vodim borbu za očuvanje jezika” (Savić: 2007: 147).

U fokusu pisanja o upotrebi i statusu romskog jezika u ovom radu jeste govor unutar naratorkine porodice, Dindina upotreba romskog jezika i ono što ona sumira kao probleme, romski jezik na radiju, ĉime se tema romskog jezika ne iscrpljuje (kako unutar analiziranih poglavlja, tako i u celoj knjizi). Ona se širi – i zahteva buduće analize – naratorkinim pisanjem o romolozima, nauĉnicima i reĉnicima, koje ovde samo navodim. Osim govora o jeziku kroz liĉno, porodiĉno, profesionalno, nacionalno, naratorka ĉe ĉitaocē upoznati sa radom više nauĉnika na polju romskog jezika – Marsel Courtiade, Rade Uhlik, Milan Šipka – od ĉega znaĉajnu paŹnju skreće na izuzetan doprinos romologa Rada Uhljka, ne-Roma, na njegove radove koji pripadaju razliĉitim oblastima i posebno na njegov Srpskohrvatsko-romsko-engleski reĉnik, kojim se i sama sluŹi. Ukazano je na nedostatak pisane knjiŹevnosti na romskom jeziku³, na znaĉajne pesnike i prevodioce – Trifun Dimiĉ (uz jedan element kulture pamćenja – ulica u Novom Sadu nosi njegovo ime i prezime), Ševso Avdiĉ. Date su i dve pesme „Zavet/Sovli” Jovana Nikoliĉa i „Bez doma bez groba/ Bi kheresko bi limoresko” Rajka Đuriĉa (o kome govori i kao o novinaru, ali sumira i njegovo izbeglištvo u Nemaĉku zbog ratova u Jugoslaviji), obe u knjizi date dvojeziĉno – varijanta pesme na romskom je druga u oba sluĉajja, kao i u objavljenoj zbirci pesama same autorke. Autorka knjige *Rom k'o Grom* takoĉe je autorka reĉnika: *Romani Dictionary: Gurbeti-English/English-Gurbeti* (Toronto, Kanada 2011) i *Bosansko-romski i romsko-bosanski reĉnik* (Bosna i Hercegovina, 2010). Jezik u delu moŹe se posmatrati i kroz navoĉenje pojedinih reĉi na romskom jeziku – rubni poloŹaj, potisnutost – i prevoda i objašnjenja na BHSC, a što je uvoĉenje u jezik i kulturu Drugog, pribliŹavanje Drugog veĉinskom, dok se moŹe posmatrati i kao uvoĉenje Drugog u romski jezik ukoliko se ima u vidu ĉinjenica da jedan broj Roma zbog istorijski diskriminatornog aparata ne zna romski jezik ili ga poznaje i koristi u manjem stepenu – pojedini Romi/Romkinje su se praksi neuĉenja i neupotrebe romskog jezika oduprli i samoinicijativno u nekom dobu Źivota nastojeĉi da nauĉe i govore romskim jezikom (Vuksanoviĉ, 2017: 52). Naratorka je i time posrednica izmeĉu jezika i kultura. Romski jezik postoji na mikroplanu knjige. Dok se na planu celokupnog dela i objavljivanja na dominantnom jeziku u svetu, engleskom, i potom jeziku veĉine u regionu, moŹe govoriti i ispitivati kompleksan poloŹaj Drugog. Ovo su samo neka od pitanja za eventualna buduĉa usmerenja ĉitanja dela *Rom k'o Grom*. Jezikom i problematikom (auto)prevoda Tahiroviĉ Sijerĉiĉ se iscrpno i veoma inspirativno i za buduĉa istraŹivanja bavila unutar knjige, takoĉe objavljene na bosanskom jeziku, *Rodni identiteti u knjiŹevnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije/ E genderikane identitetura andi literature savi xramosaren e romane autorke andi nekanutni Jugoslavija*. Povodom objavljivanja na dominantnim jezicima navodi sledeće: „Pisanje na romskom jeziku kao i autoprevoĉenje na neromski jezik/e (u ovom sluĉaju jezike sa podruĉja bivše Jugoslavije) imaju vrlo vaŹnu ulogu propagatora romske kulture i identiteta, razvijanja osjeĉaja etniĉke pripadnosti i prenošenje poruka posebno ĉitateljima neromske kulture. Svrha korišćenja neromskih veĉinskih jezika je povezana potrebom dostizanja i okupljanja što više ne-romskih ĉitalaca, kreacijom neromskog ĉitateljstva i kritike. Romsko ĉitateljstvo je totalno zapostavljeno. Neophodnost formiranja odgovarajućeg ĉitateljstva u razliĉitim romskim grupama u odnosu na razliĉite romske dijalekte na kojima romski pisci/pjesnici pišu, odnosno na kojima autoprevodioci prevode je prevashodno” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2016: 73).

PRVA EMISIJA

Unutar celine pod naslovom „Novinarski rad 1985 – 1992; Proljeće 1986. Moja prva emisija” naratorka sumira kontekst obrazovanja za narode u Jugoslaviji i obrazovanja za Źensku decu u dvadesetom veku. Romi su ostali Drugi, a politička klima se kreće ka pokušaju izlaska iz loše tradicije.

³ „KnjiŹevnost Roma, koja je do tog vremena bila narodna i usmena, a zatim autorska i pismena, postala je historijska ĉinjenica tek u XX stoljeću, 1950. godine, objavljivanjem prvih djela pisanih rukom Roma na srpskom jeziku, Slobodan Berberski objavljuje prvu pjesniĉku zbirku *Za kišom biće duga...*” (Tahiroviĉ Sijerĉiĉ, 2016: 61).

„Samo Romi, iako se sluŧala i kopirala njihova muzika, iako su snimani filmovi o njima, nisu imali niŧta osim svoje vjekovne tradicije, koja im nije dala da izađu iz začaranog kruga nepismenosti, diskriminacije i siromaŧtva.

To je sigurno uvidjela i tadaŧnja bosansko-hercegovačka vlada, pa je odlučila da posveti više paŧnje nacionalnim manjinama, posebno Romima, koji su bili najbrojniji, njihovom obrazovanju i socijalizaciji. Prvi korak je bilo osnivanje te redakcije na romskom jeziku.

Da bi se podvukao značaj tog koraka i zaokreta u politici, odlučeno je da se, kako se tada zvalo, pilot emisija emituje uživo i svečano.

Prva emisija je emitovana u proljeće 1986. godine i naslovljena je ‘Lačo đive, Romalen’, ŧto u prevodu znači ‘Dobar dan, ljudi (Romi)’ Romalen znači i ljudi i Romi. Nije emitovana iz studija nego iz hale Hotela ‘Bosna’ na Ilidži. Gosti su bili Hamdija Pozderac, tada visoki politički funkcioner u Bosni i Hercegovini, sa još nekoliko visoko rangiranih ličnosti iz politike, i dr. Milan ŧipka, inače lingvista, koji je radio u Institutu za proučavanje nacionalnih manjina.

U toj prvoj emisiji su učestvovala značajne ličnosti iz svijeta Roma: predsjednik Roma Jugoslavije Rajko Đurić, predsjednik Internacionalne romske Unije, Sait Balić, i umjetnici koji su romsku muziku učinili popularnom na mnogim meridijanima svijeta: Esmā i Stevo Teodosievski i njihov ansambl i Sulejman Ramadan Ramče. Doŧli su i urednici romskih emisija iz Beograda, Priŧtine, Skoplja. Ja sam bila voditelj i urednik te prve emisije.

Da bih se pripremila za emisiju, otiŧla sam na kratku praksu u Beograd, u Studio B. Prisustvovala sam tamoŧnjoj romskoj emisiji koja se zvala Aŧunen Romalen – Sluŧajte Romi (ljudi), čiji je urednik bio Dragoljub Acković, koji je po porijeklu takođe bio Rom. Ta emisija je postojala već nekoliko godina i imala je puno sluŧalaca” (Tahirović Sijerčić, 2012: 64-65).

Romsko novinarstvo na Radio televiziji Sarajevo tako ima majku, o čemu svedoči i najava urednika Radmila Bate Zurovca. S obzirom na patrijarhat koji je krojiio istoriju mnogih naroda i istorije naučnih disciplina pa i umetnosti, (ne)pisano je pravilo da su uglavnom muŧkarci oni od kojih istorije počinju. Istorije su prepune očeva, i iz razloga potiskivanja žena kao prethodnica unutar patrijarhalnog vrednosnog sistema, oličavajući – u feminističkom pisanju poznat i dekonstruisan pojam – *history*, dok Tahirović Sijerčić gradi *herstory*. Citirani redovi su u vezi sa ulaskom u profesionalni rad:

„Najavljujući mene istakao je da sam prva Romkinja novinar zapisana u historiji Radio-televizijske kuće Sarajevo i pri tom mi poklonio mikrofon kao simbol mog budućeg poziva i novinarskog rada na radiju” (Tahirović Sijerčić, 2012: 65).

Autorka knjige *Rom k’o Grom* novinarstvom se bavila i izvan Bosne, i opet u vezi sa početkom jedne istorije jer je bila „glavna i odgovorna urednica prvog romskog magazina u Kanadi pod nazivom ‘Romano Lil’, 1998-2001”, a dobila je i priznanje kao prvi autor koji je „na romskom jeziku objavio djela u Kanadi, 2008” (Tahirović Sijerčić, 2012: 175). U Đurićevoj *Istoriji romske knjiŧevnosti* – imam u vidu da je pisanje istorije knjiŧevnosti veoma zahtevan, komplikovan posao, kao i značaj Đurićeve knjige – Tahirović Sijerčić nije upisana – i na primeru neupisanosti rada i stvaranja jedne žene, može se govoriti o tome koliko kreiranje *Istorije romske knjiŧevnosti* takođe sledi patrijarhalni model, kao i brojne druge istorije nacionalnih knjiŧevnosti, uključujući i srpsku. Čak i da između prvog, nemačkog izdanja iz 2002, i prevedenog i dopunjenog izdanja u Srbiji 2010, nije sumirao sve promene (najveći deo stvaranja i objavljivanja Tahirović Sijerčić je u 2008, 2009, 2010, 2011)⁴, do 2002. je Tahirović Sijerčić bila urednica pomenutog magazina ‘Romano Lil’ u Kanadi, urednica i koautorka *Canadian Romani Pearls*, na romskom i engleskom jeziku (Kanada 1999), prevoditeljka je

⁴ U navođenju naziva dela, i godina izdanja, autorka ovog rada rukovodi se katalogom koji se nalazi nakon dela i recenzija u knjizi *Rom k’o Grom*, na stranicama 175, 176, 177.

sa srpskohrvatskog jezika na romski knjige *Ilmihal*, početnica – islamska religija (1995, Sarajevo), sa bosanskog na romski jezik prevela je *Na dzanen aver, gova si amaro dzuvdipe* (*Nismo nauĕile, tako smo ĭivjele*, BiH, 2001). Rad autorke tako je nepomenut u dva poglavlja koja se zbog mesta objavljivanja tiĕu njenog rada: „Literatura Roma u Srbiji i bivšim republikama Jugoslavije”, i „Literatura Roma u vanevropskim zemljama”. Ukoliko se nije rukovodio vaĭnošĕu prevoda na romski jezik u BiH i ukoliko su mu nedostajale informacije o tome – a to je posebno pitanje, zbog ĕega je pokretanje prvog romskog magazina u Kanadi ostalo neupisano? U poglavlju „Literatura Roma u vanevropskim zemljama”, na nepune dve strane, Đuriĕ navodi da je literatura Roma poĕela da se raĕa u Kanadi i SAD i pojedinim zemljama Latinske Amerike, a potom dva pasusa posveĕuje Ronaldu Liju i njegovom delu, i jedan pasus dr Janu Henkoku (Đuriĕ, 2010: 143-144). Za temu novinarsta u Jugoslaviji, i unutar toga posebno romskog novinarstva vaĭna je knjiga Dragoljuba Ackoviĕa *Istorija informisanja Roma u Jugoslaviji 1935 - '94*, objavljena u Novom Sadu 1994. Ackoviĕ piše o više emisija i romskih aktivista/novinaru u Jugoslaviji – knjiga je nezaobilazna za istraĭivanje kako romskih novina, tako i radijskih i TV emisija – ali Sarajevo i rad Tahiroviĕ Sijerĕiĕ ne upisuje. Iako u pogovoru navodi da njegova studija nije pretendovala da obuhvati sve što je na planu maternjeg jezika uraĕeno u zemlji, kao i da je studija samo poĕetak koji mlaĕi treba da nastave (Ackoviĕ, 1994: 180), ostaje pitanje da li je to samo izgovor za izostavljanje rada ũene sa patrijarhalnog mesta moĕi (naroĕito jer uz rad brojnih novinara, daje detaljnije podatke, autobiografske o Romima, muškarcima povezanim sa novinarstvom u Jugoslaviji). Kada se u pomenutim segmentima dve navedene istorije uporede sa prozom Tahiroviĕ Sijerĕiĕ, moĕe se zakljuĕiti da je njena *herstory* ukljuĕujuĕa – naveden je i rad i saradnja sa Ackoviĕem, navedeno je Đuriĕevo delo (a što se sve u prozi autorke moĕe podrobnije analizirati). Dok je odnos veĕinskih, ali i manjinskih, naroda prema delima romskih pisaca/spisateljki odnos Drugog, taĕnije, Drugi još ne postoji, ono što nije obuhvaĕeno ovim poglavljem je na koji naĕin se narativi o novinarstvu od strane pripadnika/ca veĕinskih ali i drugih manjinskih naroda u i o Jugoslaviji odnose prema radu Roma/Romkinja, a u tom kontekstu i prema radu Tahiroviĕ Sijerĕiĕ.

GARDEROBA

O elementima identiteta koji se nalaze *iza glasa* za slušaoceljelke, a koji su vaĭni za pripadnike/ce romskog naroda svedoĕe redovi o romskoj narodnoj nošnji. ũene su solidarne povodom dela kolektivnog/nacionalnog identiteta, pruĕaju podršku u promeni istorije. Diskurs o romskoj narodnoj nošnji naratorke dosta je informativan i govori o razliĕitim (romskim) nošnjama, promenljivom identitetu (jer je Mejra u mladosti bila ĕergarka) i oblaĕenju naratorke u ĕergašku nošnju – Druge – ali koja u knjizi i seĕanju oca i priĕi naratorke ima vaĭnu i izuzetno pozitivnu ulogu, te oblaĕenje u ono što pretpostavlja da Mejrina nošnja oliĕava – kontakt sa ũenskom – hrabrom – linijom unutar romske porodice.

„Komšinice na Gorici su bile presretne što neko njihov vodi emisiju, pa su mi posudile romsku narodnu nošnju. Ta nošnja je inaĕe bijela, sliĕna narodnim nošnjama Kosova i Makedonije, a sastoji se od ogromnih dimija, vjerovali ili ne 15 metara platna, bluze sa ĕipkom oko vrata i rukava i prsluka od istog materijala kao i dimije, samo sa nekoliko slojeva i prošivenih koncem.

To inaĕe nije nošnja naših bosanskih Romkinja, one se oblaĕe sliĕno kao i muslimanke u Bosni, samo što se od njih razlikuju po šalu. Romske ũene obiĕno saviju šal, sašiju ga da bude uĕi, na njega prišiju dukate i smotaju ga oko glave. Meni liĕno je najdraĕa ĕergaška nošnja, kakvu je vjerovatno nekad nosila i moja nana Mejra, koja je u mladosti bila ĕergarka. To je duga suknja sa puno volana, što šarenija to bolja, zatim otvorena bluza koja otkriva dosta ũenstvenosti, lijepe sandale i obavezno ta marama sa dukatima oko glave. Kad god imam priliku, pojavljujem se tako obučena na romskim priredbama” (Tahiroviĕ Sijerĕiĕ, 2012: 65).

USMERENJA EMISIJE

Segment o tematskom planu emisije ilustruje heterogeni sadržaj koji se odvijao unutar Jugoslavije, kritiku i otklon od loše prakse novinarstva (i u vezi sa identitetom). Emisija će doprineti uspostavljanju poverenja između naratorke i romskih grupa, posebno će deca biti radosna, a doprineće afirmativnom odnosu prema romskom identitetu.

„Emisija je imala raznovrsne rubrike, ali standardna je bila informisanje. Najbitnije informacije o tome šta se događalo u Jugoslaviji i svijetu u toj sedmici bile su napisane i pročitane na romskom jeziku. Govorilo se o informacijama iz života Roma, o kulturi, tradiciji, o njihovom političkom položaju, zatim emitovani priloz koji su nastajali iz kontakata sa drugim radio programima za Rome iz cijele Jugoslavije. Imali smo i rubrike iz svakodnevnog života, opisivali smo tradicionalne romske zanate, davali riječ samim zanatlijama, razgovarala sam sa ženama o njihovim specifičnim problemima. Moji saradnici i ja smo pravili priloge o svemu vrijednom što bismo čuli. Mi se nismo držali one loše navike dnevnog novinarstva, da je samo loša vijest – dobra vijest za novinare i medije. Mi smo neumorno tražili dobre vijesti o dobrim Romima, i poznatim i nepoznatim” (Tahirović Sijerčić, 2012: 72).

Emisija je omogućila ulazak u više neophodnih i važnih aktivnosti, pokretanih od strane naratorke i/ili uz njeno aktivno učešće: organizovanje humanitarnih koncerata, pokretanje Crvenog krsta, organizovanje balova Roma, saradnja poznatih romskih muzičara/ki i umetnika/ca na volonterskoj osnovi a za dobrobit romskog naroda i kvalitativnu promenu u vreme Jugoslavije, saradnja sa pripadnicima većinskih naroda i podrška. Očigledna je višestruka Drugost, problem siromaštva mnogih Roma.

„Zajedno smo proslavljali romske Nove godine i birali najljepšu djevojku Romkinju. U tadašnjoj Tvornicama trikotaže ‘Ključ’ i ‘ŠIK’ smo dobivali besplatnu robu, čarape i odjeću, koje smo onda dijelili najugroženijim porodicama u mahalama. Pošto sam bila i sekretar Romskog društva ‘Braća Romi’ sa sjedištem u Buća Potoku, imala sam potpun uvid u broj naseljenih Roma u cijelom gradu, u njihove probleme, želje” (Tahirović Sijerčić, 2012: 77).

U narativu je ženski rod takođe povezan sa (percipiranjem) lepote, što je odsev patrijarhalnog. Naratorka je izabrana za predstavnika bosanskohercegovačkih Roma u Jugoslaviji, bila je delegat za kulturu pri Internacionalnoj romskoj uniji, učestvovala je na Svjetskom kongresu Roma 1990. u Varšavi, moderirala program u Beču Svjetskog koncerta romske muzike. Sećanja u ovoj knjizi su značajna zbog narativa o Jugoslaviji, o položaju Roma u Jugoslaviji, o značaju rada i uloge romskih umetnika/ca i aktivista/ca na internacionalnom planu a za vreme Jugoslavije.

Profesionalni rad je kreativan, označava izlazak iz patrijarhalnog kruga, a duboko je isprepletan sa radom na nacionalnom pitanju. Višestrukost identiteta sumira domene u patrijarhatu strogo odvojenih sfera privatno i javno, naratorka govori o uticajima između različitih polja. Ženska kultura pamćenja (na novinarstvo) ogleda se i u pisanju o onome iza radija, o majčinstvu, radu – profesija je imperativ, ona ispunjava i zato je tu nekorišćenje potpunog porodijskog odsustva i povratak na rad prvom prilikom – uz druge rodne komponente, nalazi ženu da joj čuva dete dok radi, koleginica Smaragdna Klino koja je zamenjuje dolazi u stan na konstultacije. Naratorka govori o dva radna biroa, onaj na radiju i onaj u kući – tzv. javno i privatno su i tu isprepletani.

„A ja sam zahvaljujući poslu i šansi koju sam dobila, potisnula sve traume koje sam nosila od djetinjstva, one me više nisu mučile. Imala sam cilj, imala sam viziju, biti prva romska novinarka. Zato mi više nije bila potrebna očeva pomoć, niti nekog drugog muškarca iz moje porodice, novinarstvo je bio moj domen, moja sloboda. U to vrijeme sam bila i majka i supruga, sa puno svakodnevnih problema. Ali i njih je bilo lakše podnositi, jer sam uvijek mogla pobjeći u svoj rad. Dok sam uređivala emisiju ili snimala priloge, dok sam razgovarala sa ljudima, to sam bila ja, to je bilo moje što sam naučila iz knjiga i od mog mentora. I ja sam bila dio tog naroda o kojem sam pisala i od djetinjstva osjećala njegove

probleme. Počela sam i sama vjerovati da se kroz medijski rad može puno toga promijeniti, naročito za mlađe naraštaje” (Tahirović Sijerčić, 2012: 67).

Na inicijativu Smaragdne Klino, koja nije Romkinja, došlo je do rađanja emisije o Romima na televiziji, pod nazivom „Malavipe/Susreti”. TV emisija, koncepcijski kao radijska, sa tematskim usmerenjima, dovodi do promene jer je naratorica (pre)poznata u gradu, ne samo od strane Roma, a što utiče i na pitanje moći. Dok otac sa starošću sve više oseća da je Rom – kretanje ka starosti pojačava Drugost – misleći da mu na Ciglanama neće dati da kupi poslovni prostor jer je crn (Drugost je višestruka: Rom, crn, starija osoba) – u šta je upisano iskustvo rasizma, na više mesta u knjizi tematizovana je diskriminacija povezana sa bojom kože naročito povodom očevog lika – sada je naratorica ta koja u drugoj prizmi odnosa može i pomaže ocu da ostvari želje – upornost i poznatost ćerke doprinose da otac ostvari nameru. Od Roma nazivana „Dervišova kćerka – Dina”, jer je otac poštovan, postaje ona čiji uspeh znači izlazak iz dosadašnjeg iskustva za mnoge Rome, a naratorica će reći da se zato moglo reći i „Derviš, otac naše Dine Tahirović Sijerčić” (Tahirović Sijerčić, 2012: 81) – ćerka nastavlja ono što je otac izgradio, poštovana je, ali subverzivno izlazi iz patrijarhalnog.

KLASNA I STAROSNA DRUGOST, DRUGA IZVAN ISTORIJE/PISMA, EKONOMSKA MOĆ, RAZLIKE

Kroz rad na dokumentarnim priložima naratorica se upoznaje sa Drugima i daje nekoliko primera različitog socioekonomskog položaja. Na primeru tri osobe romske nacionalnosti, sećanje na njih i njihov položaj, u čemu važnu ulogu ima i kuća/dom, piše i o drugim različitostima i sličnostima. Dinda je svesna siromaštva, i svojih časova oskudice, osvrćući se na dobre okolnosti u svom životu koje su pomogle – mogla je da nađe posao, otac joj je pomagao – ali šira svest o siromaštvu i diskriminaciji tek dolazi. Jer ima ljudi „koji ne postoje kao članovi ljudskog roda” (Tahirović Sijerčić, 2012: 72). Aliji Seferoviću iz Kaknja, iz romskog naselja Varda, i Behari Sulejmanović, starici iz romskog naselja na Ilidži, zajedničke su dve komponente: pripadnost romskom narodu i starost. Pitanjem starosti, njenim negativnim određenjem u mnogim patrijarhalnim društvima i unutar kapitalističkog sistema, upućujući na stare osobe kao Druge, posebno se bavila se Simon de Bovoar u *Starost I, II*, dok je recimo Isidora Sekulić takođe pisala o starosti žena (ali i životinja, ne-ljudskim Drugim) povezanoj sa drugim, patrijarhalnim mehanizmima izopštavanja (Vuksanović, 2016: 81, 87). Diskriminacija starih osoba danas je nepisano pravilo u mnogim slučajevima, nastavljajući tako staru kulturu veličanja mladosti i mladih tela, često u sprezi sa drugim mehanizmima isključivanja. Starost u određenim okolnostima može biti posebno rizična po osobe, ali iskustva starih osoba i njihov status veoma su heterogeni, i zavise od konteksta, kao što pokazuje i pisanje Tahirović Sijerčić. U knjizi autorke je uz naraciju o Aliji Seferoviću data i fotografija na kojoj se vidi star čovek sa devojčicom pored, i drugom decom u pozadini, što je prilog dokumentarnom – fotografije u delu, u prvom delu knjige njih 13, potrebno je analizirati detaljnije i unutar kulture pamćenja – i hibridizaciji dela.

„Alija Seferović je imao ko zna kako izučen ili priučen zanat, popravljao je kišobrane. Po zanimanju sam kišobrandžija, rekao mi je. To je radio cijeli život, hodao je od sela do sela pješice i popravljao kišobrane, i od te zarade hranio porodicu. I još uvijek je, u danima kad bi se dobro osjećao, polazio na put da narodu popravlja kišobrane. Jer, njegova djeca nisu zarađivala ni za sebe dovoljno, pa nije ni očekivao da i njega još izdržavaju. Žena mu je umrla, davno, nije se ni sjećao kada ali od tada je živio sam. Alija je provodio dane sjedeći ispred svoje sklepane barake od cigle, čerpića, lesonita i pleha. Sjedio je na svom mjestu i tog jutra kad sam ja naišla, i plakao kao dijete. Prišla sam mu, misleći da je pijan i htjela ga uvesti u kuću. On me, onako skrhan i nemoćan, samo pogledao, i obrisao suze. Meni se srce stegnulo od te romske starosti i nemoći. Čučnula sam pored njega, zagrlila ga, a on je opet zajecao i kroz jecaje mi povjerio svoju muku: ‘Nema mi penzije. Poštar kaže nema, niko mi je nije ni poslao. A ja

znam da je poštar uzeo za sebe, ali mu ništa ne mogu. Kome ću, sine moj, otići, gdje se žaliti. Niko mi ne vjeruje, nama nikad niko ne vjeruje” (Tahirović Sijerčić, 2012: 72-73).

Nakon pogrešne prve pretpostavke (pijan je) i suočavanja sa Drugim, naratorica govori o sapatnji i uz njen angažman u opštini Alija Seferović dobijao je pomoć. Alijin govor kretao se od *ja* do *mi*, gde je u *mi* sadržana svest o neverovanju pripadnicima romskog naroda, a što je Tahirović Sijerčić na drugačiji način i iz druge pozicije, tematizovala u pesmi CV-5 na primeru iskustva Karoline u Češkoj – uništenje doma i ubistvo deteta od strane rasista: „Neverovanje je perfidna granica i diskriminatorna praksa prema svedočenju Roma” (Vuksanović, 2017: 59).

„Romi na Ilidži, u naseljima Sokolović Kolonija i Poligon, kamo smo mi često nosili humanitarnu pomoć, takođe su živjeli u sklepanim barakama. Sve te kućice bile su iste, napravljene od materijala nađenog na smetlištima i putevima. To su bile skupine čergaša, koji su se umorili od putovanja i uvijek novog dolaska nigdje, pa su sami sebi, na ničijoj zemlji, napravili ta privremena naselja i ostali tako, da žive, u dobrim vremenima trpljeni, ali nikad priznati od drugih. Ni od ljudi ni od komunalne uprave. Nisu imali pitke vode, nisu imali kanalizacije, nisu imali ni struje. Kad bi padala kiša, između baraka je bilo blato do koljena, za vrijeme suše, gušilo se od prašine.

U jednom od tih naselja živjela je stara Romkinja Behara Sulejmanović. Ona je bila slična mojoj nani Mejri, koju sam tako često gledala na slikama. Behara je imala svijetlo lice, daleko svjetlije od ostalih Romkinja i nekoliko zlatnih zuba u gornjoj vilici. Možda nije ni bila tako stara, jer je još bila hitra na nogama, bistre pameti, dok je koračala, njena duga, šarena suknja (joj se) vrtjela se oko listova. Kad sam je prvi put oslovlila na romskom-gurbetskom jeziku, odmah mi je prišla i poljubila me, bila sam odmah prihvaćena kao neko njen. Pozvala me je u baraku da popijemo kafu. Njena kuća je imala i vrata i prag, ali nije imala pod. U kući je bila ona ista zemlja kao i napolju, samo suha i utabana nogama. U ćošku joj je stajao stari šporet-fijaker, a sulunar je bio izbačen napolje, preko krova. U garavoj, olupanoj šerpi je nešto kuhalo, sigurno Beharin ručak. Ona je stavila džezvu na šporet pa smo izašle napolje dok voda za kafu ne provri. Ona je željela da me počasti, nisam joj mogla odbiti. Rekla mi je da se izdržava prošenjem i faletanjem – gatanjem, i da se toga ne stidi. Šta bi drugo mogla raditi, jer je i onako niko ne bi primio na posao. Ko bi je mogao primiti pod stare dane. Nisu je htjeli ni kad je bila mlada. Sad u svojoj starosti nema ni penzije, a kad dođe vrijeme, sahraniće je ko zna gdje. I onako joj je bilo svejedno gdje će joj naći grob. Ona svakako nije imala ni rodni list, pa neće ni smrtovni. Kako nije imala rodni list, niko joj nije mogao dati ni prijavnicu da živi ovdje. U stvarnosti, Behara Sulejmanović nije ni postojala.

(...) Primijetila je koliko me njena situacija rastužila, pa mi je savjetovala da ne mislim puno o životu i sirotinji, jer to nije zdravo. Rekla mi je da je njoj ustvari tako dobro kako živi, jer je život svakako od danas do sutra, a kad se ‘krepa’, na onaj svijet se ide bez igdje ičega. Pa kad se ide bez ičega, može se i živjeti bez ičega. Pomilovala me je majčinski po kosi. Ona je mene tješila, umjesto ja nju. Ja nisam mogla prihvatiti da je tako kako jeste, ona se davno pomirila sa tim i nije plakala zbog sudbine što nigdje nije zapisano da ona živi.

Na polasku sam joj pokušala dati nešto novca, odbila je. Rekla mi je da ne uzima novac od naših, nego od drugih, od onih koji su joj uništili život. Oni moraju i da je hrane, do kraja, a tamo se može bez ičega” (Tahirović Sijerčić, 2012: 73-74).

U slučaju Behare jezik je snažan medij, i omogućava odnos prihvatanja. Nemogućnost zaposlenja govori o višestrukoj diskriminaciji i ranije i u opisivanom trenutku. Dok se prosjačenje putem stereotipa odmah dovodi u vezu sa pripadnicima/cama romske zajednice, od strane pripadnika/ca većinskih naroda često se prenebregavaju a tako i reprodukuju višestruki sistemi opresije, neophodno je razmotriti okolnosti (a one uvek nisu iste) koje uslovljavaju prošenje (Vuksanović, 2017: 55). Behari je uz gatanje to način da preživi, unutar istorije neprihvatanja u rasističkom društvu, i ovde je prosjačenje rodno markirano – prosjačenje je u sprezi sa višestrukom diskriminacijom prisutno u poeziji autorke (Vuksanović, 2007:

55). Pristojan život često je oduzet pripadnicima/cama romske zajednice zbog rasizma, oni ne dolaze do novca, i tako se proizvodi višestruka Drugost, uključujući klasnu – uništen život u rečima Behare ide u prilog tome, a novac se uzima od neimenovanih drugih, pretpostavljam ne-Roma, odgovornih za siromaštvo. Tema i problemi prosjačenja u knjizi su prisutni iz više u ovom radu neanaliziranih perspektiva. Behara je načinom izdržavanja upućena na ne-Rome. Povodom opisa Beharinog svetlog lica i poređenja sa drugim Romkinjama može se govoriti o različitostima (i šire u knjizi). Upravo naratorica upisuje Beharu u istoriju – herstory, pisanu reč, posvećujući redove liku ove žene. Sećanje na onu koja ne postoji govori o mehanizmima moći/izopštenja i subverzivne moći upisivanja. Neposredno okruženje i opis doma svedoče o nedostatku elementarnih uslova za dostojanstven život. Behara je izuzetno upečatljiv lik u knjizi (i treba biti posebno analizirana), kojoj će biti posvećeno više redova i koja (uz oca i naratoriku) tematizuje sećanje na Drugi svetski rat i stradanje Roma i kroz nesećanje drugih naroda⁵. Kod Behare dolazi do promene, pojave straha, povezanog sa uplivom mržnje prema Romima a koja dolazi s kuljanjem nacionalizma i neposredno pred rat u Bosni. Beharino predosećanje rata u vezi je sa iskustvom tokom Drugog svetskog rata, i naratorica će kasnije, u haosu nacionalizma i ratnog stanja biti u dijalogu sa Beharom kao onom koja je osetila sve na vreme i otišla.

Autorka će nakon dvoje starih i siromašnih Roma, dati i pogled na ekonomski moćne Rome, kroz priču o kući Naila, poznanika u Visokom. Bogatstvo Naila treba posmatrati u kontekstu cele knjige, i prisutnog siromaštva kod Roma, a što naratorica i naglašava kroz svoje viđenje u poslednjoj dole citiranoj rečenici. Redovi o Nailu doprinose heterogenosti profesija unutar romske zajednice, pogled su i na život Roma koji su životom i radom vezani i za inostranstvo, dok se kroz poređenje sa gradnjom kuća uopšte od strane Bosanaca govori o široj socioekonomskoj slici sveta u Bosni, i razlikama, izdvajanju Nailove kuće od pravila.

„Mada je on bio lijepo obučen, nisam očekivala da će njegova kuća izgledati kao palača. Njegova dvospratnica se potpuno razlikovala i od drugih tek izgrađenih kuća u cijelom gradu. Zastala sam, zadivljena onim što sam vidjela. Nail je inače bio vrlo poduzetan čovjek, kao i moj otac. On se bavio preprodajom bižuterije i raznih đinđuva raznih vrsta, imao je cijelu razgranatu mrežu dobavljača i prodavača, kako u zemlji tako i u inostranstvu. Teferiči su bili njihov svijet. Radila je i njegova žena a kasnije i djeca. Nail je ideje i planove za gradnju kuće sigurno donio iz inostranstva gdje je često boravio, a vjerovatno i građevinski materijal i stolariju, jer su vrata i prozori, kao i veliki balkon bili ukrašeni, drugačiji od naših jednostavnih. Na ogradi balkona je visilo cvijeće u svim bojama, posađeno u predivnim gipsanim vaznama koje Romi sami prave u gumenim kalupima sa različitim mustrama. Avlija mu je bila čitava mahala, kao i svugdje kod Roma. U tako bogato i lijepo uređenu kući nisam nikad prije ušla.(..) Bosanci su pravili kuće od kredita i zarada, tako da nikad nisu mislili na raskoš, nego samo na to da završe što prije i da košta manje. A Nail je u romskoj mahali podigao dvorac za svoju porodicu, na kojem su mu mogli pozavidjeti i velike gazde u centru grada. Ja mu nisam zavidjela, bila sam sretna što u romskom svijetu mogu snimiti i nešto drugo osim sirotinje” (Tahirović Sijerčić, 2012: 74-75).

Likove ne treba posmatrati samo s tačke izvana, već se o elementima identiteta može govoriti i u odnosu na to kakav je njihov status unutar zajednica. Sijerčić nagoveštava više „zajednica” Roma (povezanih sa mestom/neposrednim okruženjem u kojem žive), tako unoseći pogled na različitosti.

„Ne znam kakav je Nail imao ugled među svojim, ali za Beharu mogu reći da je bila ‘ceribaša’ u ‘čergi – romskoj mahali’ kod Ilidže. Pošto je bila najstarija, zvali su je na romskom ‘phuridej’, što je značilo ‘stara majka’. Njena riječ i odluka su se poštovale. Svi su joj se obraćali za savjet, ona je bila ta

5 Knjigom *Rom k'o Grom* pre konferencije 2018. u Novom Sadu, bavila sam se istražujući diskurs o Drugom svetskom ratu, i rad, još uvek u rukopisu, izlagan je u okviru Second NAIRS (Network of Academic Institutions in Romani Studies) Summer School for PhD students in Romani Studies, 23–26 September 2017, Prague, Czech Republic. S obzirom na važnost i kompleksnost teme, i imajući u vidu da je već izlagano, tema Drugog svetskog rata u ovom radu nije obrađena.

koja je organizovala svakodnevni život. Behara je određivala ko će gdje prositi, gatati, ko će ići u drva, ko će ići po vodu u grad” (Tahirović Sijerčić, 2012: 82).

Alija Seferović nakon smrti supruge živi sam, kao penzioner bio je diskriminisan i po nacionalnoj osnovi i penzija mu je krađena, a dodatno se izdržava popravljanjem kišobrana. Za Beharu se ne navodi eksplicitno da li živi sama, mada tekst to sugeriše. Budući diskriminisana od strane ne-Roma, izdržava se gatanjem i prošanjem. Za obe starije romske osobe karakteristično je siromaštvo. Međutim, dok je u većinskom društvu, a koje ima moć (i da zaposli) ona nepotrebna i kao stara, unutar romske zajednice njena starost je drugačije vrednovana. Povezana je sa moći odlučivanja (o poslovima, zaradi itd.). Pišući o četiri vrednosti identiteta kod Roma, i unutar toga, o drugom kriterijumu koji je povezan sa poštovanjem pravila ritualne čistoće, poštovanja, uvažavanja i uzrasta (Tahirović Sijerčić, 2016: 38), Tahirović Sijerčić navodi sledeće, a što je neophodno za pristup pitanjima roda i starosti pokrenutim naročito povodom Behare:

„Naprimjer, uzrast, starost označava posjedovanje autoriteta ili starješina porodice, roda ili vođe roda, ili grupe u skladu sa funkcijom koju vrši. Pitanje moći i eksploatacije nemoćnih (žene i djeca) su od velikog značaja, s tim što kod Roma u pojedinim grupama i familijama starješina može biti samo starija žena. Mlađe žene nisu respektirane i najčešće su izložene svim oblicima nasilja. Prisutni etnocentrizam kod Roma, stvoren na osnovu sopstvenih kulturnih obrazaca i sagledavanja i ocenjivanja kako sebe tako i drugih, djeluje kao imaginarni štitić od mogućeg napada konstantno prisutnog rasizma i diskriminacije od strane neroma, tako da Romi ocjenjuju negativno i odbacuju sve ono što ne odgovara njihovim obrascima i vrijednostima” (Tahirović Sijerčić, 2016: 38-39).

Povodom uzimanja novca od drugih (Behara) i odlučivanja ko će gde prositi, signalizirana je diskriminacija u tekstu kada naratorka piše o trpljenju i nepriznatosti. Za šire zaključivanje nedostaje više smernica u tekstu, ali upućujem na reči Tahirović Sijerčić:

„Peti kriterij vrijednosti identiteta označava izvjestan model romske *ekonomske zavisnosti* usmjerene na eksploataciju svijeta Gadža.⁶ Ovdje je etnička granica izrazito označena jer eksploatirati može, po romskim zakonima kreiranim i konstruiranim od strane muškaraca Roma, onih moćnih i dominantnih, jedino neromski svijet. U slučaju eksploatacije njihove romske djece (prosjachenje, pranje šajbi od auta, čišćenje cipela, rana udaja i ženidba u cilju profita) i eksploatacije njihovih žena (prosjachenje, prostitucija, krađa), rodna, klasna i seksualna analiza razbija prividnost homogenosti grupe i ukazuje na multiplicitet i heterogenost” (Tahirović Sijerčić, 2016: 39–40).

U analiziranim delovima knjige u ovom radu, reč je o pojedinim ženskim identitetima, dok raznovrsnost položaja žena, njihovih zanata i profesija, žensko-ženskih i muško-ženskih odnosa zauzima znatan deo knjige. *Rom k'o Grom* kao celina, ali i analiziranim delovima, pokazuje da „vrijednosti identiteta kod Roma i Romkinja su različite od grupe do grupe, a vrlo često i od familije do familije. U kontekstu navedenog, svako pominjanje i govorenje o Romima kao homogenoj grupi predstavlja ideološki i politički konstrukt. Samim tim i ženski identitet(i), kao i identiteti kod Roma, vrlo su kompleksni i mogu se različito tumačiti” (Tahirović Sijerčić, 2016: 38).

SEĆANJE NA KOLEGE I IZGUBLJENA ARHIVA

Narativ sećanja posebno je usmeren na kolege, podršku i razmenu, implicitno na poštovanje rada koleginice, Romkinje, kao i na podršku radio-televizijske kuće u procesu prikupljanja neophodnog materijala u vezi sa romskim narodom i kulturom. Pripadnici romskog naroda solidarni su i doprinose sakupljanju neophodnih materijala. Naratorka je tako i arhivatorka, a putovanja zbog posla i sakupljanje materijala govore i o procesu samoobrazovanja.

⁶ Gadže – ime koji Romi upotrebljavaju za nerome.

„Rado se sjećam kolege Steve Latinovića koji je uređivao i vodio programe za inostranstvo. On me stalno poticao i uzimao je i emitirao u svom programu moje reportaže i priloge o Romima. Takođe se rado sjećam novinara i pjesnika Alirizaha Gašija, koji je za Treći, mi smo ga zvali kulturni program, Radio-Sarajeva sa zadovoljstvom preuzimao moje poetske priloge. Sjećam se rado i dječijeg pjesnika Velimira Miloševića, koji je inače uređivao Dječiji program Radio-Sarajeva. I on me je uvijek hrabrio i pomagao mi, samim tim što mi je govorio koliko je to značajno što ja radim. Tako je ono što sam snimala za emisiju prolazilo i kroz kanale drugih programa i stizalo i do većeg broja slušalaca. Vremenom sam stvorila vlastitu arhivu podataka, adresar, telefonsku knjigu. Radio-televizijska kuća mi je tada dala odriješene ruke da kupujem literaturu o Romima kao i muzički materijal. Puno materijala sam sakupila prilikom mojih putovanja po cijeloj bivšoj Jugoslaviji, jer su mi ljudi sa kojima sam razgovarala, odnosno Romi koji su se trudili da postignu nešto za svoj narod, davali svoja djela i zapise. Oni su bili svjesni da to treba svim Romima.

Tu svoju arhivu izgubljenu u ratu ni do danas nisam prežalila. Jer tu nisu bile samo knjige i kasete sa muzikom, nego i snimci mojih radio i televizijskih emisija, koje su pravili članovi moje porodice.

Zaista sam tada u Redakciji Radio-Sarajeva imala veliku podršku. Imala sam kao i drugi novinari otvoren telefon da zovem i da uspostavljam kontakte širom zemlje pa i svijeta. Ali sam mnoge pozive i rad na pisaćoj mašini, kao i pravljenje koncepata i scenarija radila i kod kuće. Tako je moj radni dan ponekad trajao i svih 24 sata. Putovala sam u Zagreb, Novi Sad, Beograd, Prištinu, Skopje, pa i u Tetovo. U tom gradu je prvi put 1971. godine, emitovana radio-emisija na romskom jeziku, a uređivao ju je učitelj Rom, Remzi Mersimi” (Tahirović Sijerčić, 2012: 77-78).

Nacionalizam i rat uzrokovali su gubitak dugo sticane arhive, a time i dragocene kulture pamćenja – „arhiv ne bi mogao da postoji bez početnog naloga za pamćenjem” (Kujundžić, 2016: 265) – pohranjene u radu, ne samo naratorke, već kako navodi i članova njene porodice, ali i svih ljudi koji su doprineli njenom formiranju. Arhiva je jedinstvena, neponovljiva, kao što svaka „arhivirajuća praksa najavljuje svoju sopstvenu želju za jedinstvenim, pojedinačnim, nedeljivim prostorom i pamćenjem” (Kujundžić, 2016: 264). Formiranje arhive znači promenu u istoriji, u kojoj su Romi bili Drugi; promena znači arhiviranje onoga čega nema u institucijama, onoga što je neophodno. Ona je i kreativna kritika kultur-rasizma, kritika neupisanosti. Rat briše istoriju zbog gubljenja arhive, briše Druge koji su u jednom periodu uradili dosta na promeni društva i istorije. Rat naratorke uništava i pojedine plodove i sećanje na profesionalni rad, briše materijalnu istoriju njenog bavljenja temom. Takođe, uništava i deo istorije radija. Izgubljen je dragocen materijal za sve Rome, arhiva na koju se mogu osloniti i pripadnici/e drugih naroda, u susretu sa Drugim. Nепреžaljenost u rečima naratorke oličava gubitak onoga što je od izuzetne vrednosti, važnosti u životu. Arhiva je suma isprepletanosti ličnog, kolektivnog, nacionalnog (u vezi sa istorijom i profesijom). Gubitak je u vezi sa nemogućnošću da se arhiv otvori ka budućnosti. Nепреžaljenost je okretanje ka izgubljenom pamćenju arhive. „Pamćenje, iznedreno potiskivanjem (*suppression*) je moguće pod uslovom da se zaboravi i izloži izvornom pritisku na (*repression*) arhiv. Potisnuti (*suppressed*) tragovi ne pripadaju početnom, ljubomornom pamćenju jednog, već su oznake drugosti (oni su drugo-arhiva), ovi tragovi ne pripadaju „vlastitom” arhiva. Oni su tragovi ili simptomi izvornog potiskivanja (*repression*, pritiskanja) koje ih ostavlja „za sobom”. Ovaj upisani otisak na podlozi, koji bismo mogli da nazovemo zaboravljenim pamćenjem arhiva, upućuje na opkladu i na bezuslovno otvaranje u odnosu na budućnost: upravo ideja arhiva zavisi od ovoga otiska” (Kujundžić, 2016: 265).

U pesmi „DOBAR DAN ROMI!” „LACHO DJIVE ROMALEN!” (Tahirović Sijerčić, 2010: 5-6), uvodnoj u zbirci *Čuj, osjeti bol! / Ashun, hachar dukh!*, takođe je važan motiv radija, ali i motiv sna. U navedenoj pesmi autorke, Ja u snu emituje radio program na romskom jeziku. Tekst ilustruje kontrastivne situacije: u prvom delu suživot sa Gadžama (ne-Romima) je izvor sreće, dok je u drugom delu nasilje

prema Romima izvor osećanja nesreće i uzrokuje poziv na beg. (Vuksanović, 2017: 59). Kompleksni odnosi između Roma i ne-Roma, kao i život u sarajevskoj mahali među Romima, zauzimaju posebno mesto u stvaranju Sijerčić, uz druge teme i motive, prisutne i u poeziji i u prozi, a koji se mogu pratiti i analizirati. Drugi deo knjige *Rom k'o Grom*, u odnosu na prvi deo, uz druge razlike, specifičan je i po tome što se sećanje konstituiše kroz san i povodom sna, a zbog traume rata i izbeglištva. Nasilje prema Drugom kao uvod u rat dat je kroz Beharine reči o diskriminaciji i proterivanju, promene u ponašanju i osećanjima Behare, opis njenog tela u strahu:

„Ali nakon izvjesnog vremena počela sam primjećivati promjene u njenom ponašanju. Izgubila je svoj mir, djelovala je izgubljeno, stalno se okretala i gledala kao da nešto ili nekog iščekuje. Trzala se na svaki povišeni glas, na svaki dječiji plač. Više nije izgledala kao ceribaša, nego kao ustrašena stara žena. Pitala sam je šta se dešava, da joj neko ne prijete. Osvrnula se oko sebe, pa mi tihim glasom počela povjeravati: 'Ovi što žive oko nas stalno nam pljuju majku cigansku, napadaju nas, žele nas otjerati odavde. Sine, nešto se muti ovdje!' Behara je sjedila mirno, da niko sa strane ne nasluti o čemu ona govori. Ali je kolutala očima, raširenim od straha, a grč joj je skupljao usta” (Tahirović Sijerčić, 2012: 83).

ZAKLJUČAK

„Slijedeći šablon predrasuda i stereotipa, dominantni ideološki i politički konstrukti stvorili su identitete Romkinja i Roma i njihove romske zajednice paušalno, pa su na taj način bez fizičkog ulaženja u raznoliku romsku zajednicu i bez detaljnijih istraživanja i komparativnih analiza jezika, kulture, religije, identiteta, historije i nacionalnosti Roma, a koji su veoma bitni da bi se napisala dostojna i potpuna naučna tvrdnja, kreirali generalizaciju jednog naroda” (Tahirović Sijerčić, 2016: 57). Analizirani segmenti u radu pokazuju kompleksnost Drugog, proizvodnju Drugog i složene odnose moći. Autorka je ovom knjigom dala značajan doprinos upućivanju na, uvažavanju i razumevanju razlika. Identiteti su višestruki i promenljivi. Tahirović Sijerčić pažnju posvećuje kako različitim iskustvima Roma, njihovom položaju i promeni položaja, tako i pitanjima profesije, jezika, roda. Pitanje moći promenljivo je u zavisnosti od okolnosti. O odnosu Roma i većinskog društva govori se različitim povodima: od podrške, saradnje i suživota, do diskriminacije. Autorka upisuje iskustvo Roma kao građana/ki Sarajeva i Jugoslavije, dok redove posvećuje i onima koji zbog diskriminacije nisu upisani u istoriju. Rad na radiju radi afirmacije, kad su u pitanju Romi u Sarajevu, obeležen je radom žene.

Knjiga se može istraživati unutar korpusa autobiografije žena: na koji način spisateljke vlastito iskustvo ugrađuju i oblikuju u tekstu – od porodičnog kruga, obrazovnog puta i čitavog ličnog plana prožetog različitim mrežama odnosa, do profesije i toga kako se nacionalna i rodna pitanja problematizuju. Proza Tahirović Sijerčić od izuzetnog je značaja jer donosi nove teme i različite pozicije. Unutar pitanja stvaralaštva žena u regionu ali i svetu, takođe je značajno uputiti na to da je književnost Romkinja ovom knjigom obogaćena. Istovremeno, proza Tahirović Sijerčić kompleksno doprinosi pluralitetu glasova i tematike unutar romske književnosti, ali i književnosti u regionu (i u Kanadi s obzirom na izdanje na engleskom jeziku). Ipak, u Srbiji, regionu ali i šire, uprkos brojnim knjigama romskih pisaca/spisateljki, može se govoriti o istoriji nečitanja istih i produžavanju te istorije. Pitanje je i koliko se slama poslušno patrijarhalno čitalaštvo u regionu, bez obzira na manjinsku/većinsku nacionalnu pripadnost, i s tim u vezi, kakva će biti recepcija dela Hedine Tahirović Sijerčić.

Osim u književnom pogledu, *Rom k'o Grom* čini mi se neizostavnom knjigom za one koji se i koji će se baviti romologijom. Možda nečiji susret sa delima romskih pisaca/spisateljki, romologijom, sa delima žena koje su pružile otpor (ne samo) patrijarhalnim stegama, počne upravo čitanjem ove knjige.

LITERATURA:

- Acković, Dragoljub, *Istorija informisanja Roma u Jugoslaviji 1935–'94*, Novi Sad, Društvo Vojvodine za jezik i knjiŭevnost Roma – Novi Sad i Beograd, Romski Kulturni Klub, 1994.
- Đurić, Rajko, *Istorija romske knjiŭevnosti*, Vršac, KOV, 2010.
- Đurić, Rajko i Acković, Dragoljub, *Rečnik romskih simbola*, Beograd, Rominterpress, 2010.
- Kujundŭić, Dragan, „Arhigrafija: Arhiv i pamćenje kod Frojda i Deride”, u: *Iz interkulturalnosti*, Novi Sad, Zavod za kulturu Vojvodine, 2016, 263–269.
- Savić, Svenka, *Kako je muški rod od devica? Visokoobrazovana romska ŭenska elita u Vojvodini*, Novi Sad, ŭenske studije i istraŭivanja i Futura publikacije, 2016.
- Tahirović Sijerćić, Hedina, *Čuj, osjeti bol! Ashun, hachar dukh! (Dvojezična bosansko-romska zbirka poezije)*, Sarajevo, Udruŭenje za kulturu Novo Sarajevo, 2010.
- Tahirović Sijerćić, Hedina, *Rom k'o Grom*, Sarajevo, Udruŭenje za kulturu Novo Sarajevo, 2012.
- Tahirović Sijerćić, Hedina, *Rodni identiteti u knjiŭevnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije/E genderikane identiteta andi literatura savi xramosaren e romane autorke andi nekanutni Jugoslavija*, Mostar, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2016.
- Vuksanović, Iskra, „Biografije nevidljivih: ŭivoti i iskustva Romkinja i Roma u poeziji Hedine Tahirović Sijerćić”, u: *Kamen na cesti: granice, opresija i imperative solidarnosti*, Zagreb, Centar za ŭenske studije (elektronski zbornik), 2017, 50–64.
- Vuksanović, Iskra, „Конструкција идентитета ‘прве познате’ ромске песникиње Гине Рањичић (1830–1891)”, u: *Percepcije drugog kao drugačijeg*, Sremski Karlovci, Centar za afirmaciju slobodne misli (elektronski zbornik), 2016, 74–83.
- Вуксановић, Искра, „Трећи род и старе животиње у Писмима из Норвешке Исидоре Секулић”, u: *Култура: хумано, трансхумано и постхумано у култури и уметности*, (152, 2016), Београд, Завод за проучавање културног развитака, 80–92.

Toward a culture of memory in the book ‘Rom like Thunder’ by Hedina Tahirović Sijerćić: Radio Sarajevo

ABSTRACT: In this paper I analyze complex questions of identities, and the ways they are connected, with the main focus on gender, national, and professional identity, as seen in the book *Rom like Thunder* by Hedina Tahirović Sijerćić (2012).

The author writes about a whole complex of identities. The profession of the narrator involves working to improve the position of Romani people in Sarajevo/Bosnia and Hercegovina/(l-ex) Yugoslavia during the period 1986-1992. The work on radio provides the wider political context and struggle for Romani people and against discrimination in the country, but nationalism and war again marks Romani people as ‘Other’.

Tahirović Sijerćić shows the differences and similarities among Romani (but also non-Romani) people and their experiences. The text illustrates that mechanisms of power and exclusion are changeable and depend on complex circumstances.

KEY WORDS: identity, gender, Romani, Radio, Sarajevo, language, Other

Primljeno: 16. novembar 2018.
Prihvaćeno za objavljivanje: 27. novembar 2018.